

**Aká budoucnost čeká děti z domácností
ohrožených chudobou?**

Tomáš Želinský

Obsah

- 4 Úvod**
- 6 K problematike merania chudoby**
- 8 Čo sa dozvedáme o chudobných z existujúcich výskumov?**
- 11 Ako je to s chudobou na Slovensku?**
- 21 Zvýšenie šancí detí na lepší život v dospelosti**
- 25 Príklady konkrétnych programov zo sveta**
- 29 Ako v začleňovaní chudobných pomáhajú eurofondy**
- 35 Záverom:
„Funguje to? Nefunguje to?“**
- 38 Referencie**

Úvod

Nie každý má šťastie, že sa narodí do rodiny, ktorá si môže dovoliť väčšinu z toho, čo by potrebovala. Niektoré domácnosti musia riešiť existenčné problémy. Keď ľudia nemajú uspokojené základné potreby, potreby vyšších úrovní idú bokom.

Chudoba má rôzne príčiny, dôsledky a prejavy. V texte sa pokúsím čitateľkám a čitateľom priblížiť svoj pohľad na problematiku chudoby. Ide len o jeden z možných pohľadov na chudobu. Neznamená to, že tento (môj) prístup k poňatiu chudoby je najlepší a jediný správny. Snažím sa podať obraz o chudobe a chudobných tak, ako som si ho vytvoril v období posledných desiatich rokov, počas ktorých som sa problému venoval.

Problematika chudoby je komplexná. V tomto texte sa zameriam predovšetkým na súvislosti týkajúce sa chudoby detí. Výskumy totiž ukazujú, že keď sa dieťa narodí do chudobnej rodiny a vyrastá v znevýhodnenom prostredí, jeho šance na lepší život v budúcnosti sú relatívne nízke. Zároveň platí, že v slovenských podmienkach sú chudobou najviac ohrozené práve domácnosti s deťmi.

Text vznikol ako súčasť projektu podporeného Európskou komisiou* a jeho cieľom je robiť osvetu v oblasti vybraných celospoločenských problémov a priblížiť čitateľkám a čitateľom, akým spôsobom na tieto problémy reaguje Slovensko prostredníctvom eurofondov. Nebudem však hodnotiť úspešnosť a efektívnosť projektov financovaných z prostriedkov EÚ. To by si vyžadovalo štúdiu omnoho väčšieho rozsahu a bola by určená pre špecifického čitateľa.

Štruktúra štúdie je nasledovná. Prvá kapitola pojednáva o meraní chudoby. Uvedomenie si, akým spôsobom je chudoba oficiálne meraná a vykazovaná, je nevyhnutné pre orientáciu v číslach o chudobe. V druhej kapitole sa snažím priblížiť vybrané zistenia o chudobných – čo vieme o ich živote, rozhodnutiach, problémoch. Následne prechádzam k stručnému opisu údajov o chudobe na

* Review of EU Cohesion Policy in Slovakia. Lessons from the past & priorities for the future. (2019–2020)

Slovensku. Zameriavam sa predovšetkým na rodiny s deťmi a na skupinu chudobou najviac ohrozenú – ľudí žijúcich v marginalizovaných rómskych komunitách. Venujem sa aj problému diskriminácie slovenských Rómov, ktorá sťažuje ich integráciu do spoločnosti a v konečnom dôsledku tak prispieva k prehĺbovaniu ich chudoby. Hlavnou podskupinou, na ktorú sa v texte zameriavam, sú deti. V štvrtej kapitole sa preto pokúšam podať stručný prehľad vybraných štúdií (predovšetkým z dielne OECD) pojednávajúcich o kľúčových odporúčaníach, ktoré by mali pomôcť riešiť problém chudoby s dôrazom na domácnosti s deťmi. Na to nadväzuje piata kapitola, v ktorej uvádzam zopár konkrétnych príkladov úspešných programov zo sveta. V šiestej kapitole následne uvádzam prehľad vybraných národných projektov financovaných z prostriedkov EÚ realizovaných v aktuálnom programovom období. Ide o projekty zamerané na riešenie problému chudoby, a to predovšetkým s ohľadom na oblasti, ktorých sa v tomto texte dotýkam.

K problematike merania chudoby

Takmer každý z nás o chudobe už počul, niektorí z nás ju aj skutočne zažívajú. Poznáme ale odpoveď na otázku „Čo je to chudoba“? Áno, aj nie. Väčšina ľudí dokáže vysloviť vlastný názor na to, čo si pod pojmom chudoba predstavuje a mnohí by sa skutočne trafili do niektorého z existujúcich pohľadov na chudobu.

Predstavme si napríklad človeka, ktorý je odkázaný na životné minimum, no zároveň je absolútne spokojný so svojím životom a nič mu nechýba. Alebo si predstavme osobu s primeraným príjmom, ktorá má ale pocit, že jej stále niečo chýba a že by sa zišlo viac peňazí. A čo človek, ktorý celkom dobre zarába, no dobrovoľne si odopiera (takmer) všetky pôžitky a žije veľmi skromným spôsobom života? Alebo taký hazardný hráč, ktorý pracuje ako manažér v nadnárodnej korporácii na vysokom poste, má vysoký príjem, no takmer celý tento príjem prehrá v hazardných hrách. Koho z uvedených príkladov možno považovať za chudobného? Všetkých a zároveň nikoho.

„Problémom“ je, že existuje viacero spôsobov, ako možno chudobu definovať a merať.¹ Na jednej strane to spôsobuje problém, pretože môže dochádzať k nedorozumeniam pri interpretácii údajov o chudobe. Na strane druhej je to dobré, pretože problémom chudoby sa zaoberajú odborníci z rôznych oblastí, napr. ekonómovia, sociológovia, antropológovia, psychológovia, štatistickí a iní. Takto nám každá vedná disciplína dokáže ponúknuť svoj pohľad, čím dopĺňa celkovú „mozaiku chudoby“.

Ďalším problémom je porovnávanie medzi krajinami. Niektoré prístupy dávajú zmysluplné porovnania, iné nie. Najproblematickejšie je porovnávanie úrovni chudoby vo vyspelých a rozvojových krajinách navzájom. Povaha chudoby v rozvojových krajinách je úplne odlišná, ako to je v ekonomicky vyspelých krajinách. Tieto úvahy ale nechajme bokom, sústreďovať sa budem na Slovensko.

Štatistický úrad SR každý rok organizuje tlačovú konferenciu, počas ktorej prezentuje základné zistenia o chudobe na Slovensku. Kolegovia zo Štatis-

Porovnávanie ukazovateľov chudoby medzi krajinami je problematické.

tického úradu vždy jedným dychom upozorňujú na problémy porovnávania medzi krajinami. Napríklad „miera rizika chudoby“ (čo nie je nič iné ako percento obyvateľov s príjmom nižším ako je národná hranica chudoby pre príslušný rok) vykázaná na Slovensku za rok 2018 je 12,2 %, čo je výrazne menej ako v Luxembursku (18,3 %). To ale neznamená, že ľudia na Slovensku sú skutočne „menej chudobní“. Nebudem zachádzať do výpočtových detailov, ale zjednodušene povedané – dôvodom je predovšetkým spôsob, akým sa príjmová chudoba v Európskej únii meria. Ide o tzv. relatívny koncept merania chudoby. Tento prístup spočíva v tom, že pre každú krajinu je vypočítaná národná hranica chudoby, ktorá je určená relatívne. V roku 2018 to bolo 373 EUR/mes. na Slovensku a 2013 EUR/mes. v Luxembursku; resp. po prepočte na paritu kúpnej sily (teda po zohľadnení rozdielnych cenových úrovní v krajinách): 535 EUR/mes. na Slovensku a 1600 EUR/mes. v Luxembursku. To znemožňuje plnohodnotné medzinárodné porovnania.

Odborníci sa zhodujú v tom, že chudoba má viacero rozmerov a s cieľom niektoré z jej rozmerov zachytiť, sa v EÚ používa aj ďalší indikátor: „miera rizika chudoby a sociálnej exklúzie (vylúčenia)“. Ide o indikátor, ktorý zohľadňuje tri ukazovatele: 1. nízky príjem; 2. (závažnú) materiálnu depriváciu (stav, kedy si domácnosť nemôže dovoliť aspoň 4 z 9 položiek zahŕňajúcich napríklad osobný automobil; jeden týždeň dovolenky mimo domova; jedlo z mäsa, kuraťa alebo vegetariánsky ekvivalent a ďalšie); 3. vysoký podiel nepracujúcich členov domácnosti (resp.: nízka miera pracovnej intenzity). Ak domácnosť spadá aspoň do jednej z troch uvedených kategórií, je považovaná za domácnosť ohrozenú rizikom chudoby alebo sociálnej exklúzie.

Čo sa dozvedáme o chudobných z existujúcich výskumov?

V tejto časti textu na chvíľu zabudnime na konkrétne definície chudoby používané v EÚ. Pod chudobnými si teraz predstavujme ľudí (bez ohľadu na krajinu), ktorí skutočne „prežívajú zo dňa na deň“, obracajú každé euro, majú veľmi obmedzené zdroje a čelia problémom s uspokojovaním svojich základných potrieb. Prípadne, nie je výnimočné, že sa im nepodarí zabezpečiť plnohodnotnú stravu, v extrémnych prípadoch dokonca zažívajú hlad.

Dôvodov, prečo sa ľudia môžu ocitnúť v takýchto podmienkach, je viacero. Jednou z najčastejších príčin je nízky príjem. Nezamestnaní (vrátane ľudí, ktorí z objektívnych príčin nemôžu pracovať) patria medzi najohrozenejšie skupiny. Bohužiaľ, ani pracujúci nie sú úplne „chránení“ pred chudobou a ľudia s nízkymi mzdami sa môžu tiež ocitnúť pod hranicou chudoby (problém tzv. pracujúcich chudobných²). Napriek tomu, že 40 hodín týždenne trávia v práci, nemôžu si dovoliť mnohé z vecí, ktoré by potrebovali. Za ďalší dôležitý faktor nízkeho príjmu býva považovaná nízka úroveň vzdelania³. Existuje významné prepojenie medzi vzdelaním na jednej strane, možnosťami nájsť si prácu a následne typom vykonávanej práce na strane druhej.

Viacere výskumy poukazujú tiež na to, že ľudia žijúci v podmienkach chudoby prijímajú rozhodnutia, z ktorých im mnohé v konečnom dôsledku zneumožňujú vymaniť sa spod chudoby.⁴ Môže ísť pritom o rozhodnutia, ktoré majú krátkodobé alebo dlhodobé dôsledky. Napr. „Mám kúpiť dieťaťu na narodeniny nový mobil len preto, že väčšina detí v jeho triede už nový mobil má? Alebo dieťaťu kúpim len drobnosť, peniaze radšej vložím na sporiaci účet a použijem ich niekedy v budúcnosti na niečo, čo bude skutočne dôležité? Chcel by som ísť konečne na dovolenku do zahraničia, no nemôžem si to dovoliť. Požičiam si na to v banke alebo nebudaj v nebankovke? Akú strednú školu si vybrať? Ísť na vysokú školu?“

Výskumy z rôznych krajín vo svete ďalej ukazujú, že chudobní spravidla málo sporia, alebo naopak, priveľmi sa zadlžujú.⁵ Takéto správanie súvisí aj

Nezamestnaní patria medzi chudobou najohrozenejšie skupiny, ale ani pracujúci nie sú pred ňou úplne „chránení“.

s tým, že chudoba, a vo všeobecnosti „život v nedostatku“, ovplyvňuje psychiku človeka⁶. Chudobní ľudia sa stávajú netrepezlivými, príp. veľmi (až prehnane) averznými voči riziku.

V konečnom dôsledku to môže viesť k tomu, že chudobou ovplyvnení ľudia dosahujú nízke vzdelanie, zlé uplatnenie na trhu práce a nízke príjmy. Následne sa to prejaví nízkou hodnotou majetku a nepripravenosťou na finančné, ale aj iné „šoky“ (ako napríklad náhla potreba uhradiť dôležitú platbu). A úplne nakoniec to môže vyústiť až do slučky, ktorá ľudí uväzňuje v chudobe, bez nejakej väčšej možnosti vymaniť sa z nej.⁷

Dôležité je aj to, kde (v akej lokalite) ľudia bývajú⁸. Náklady na bývanie predstavujú významnú položku v rodinných rozpočtoch, a tak sa nezriedka stáva, že chudobní sú nútení sťahovať sa do lokalít s cenovo dostupnejším bývaním. Môže to dospieť až do situácie, keď vznikajú lokality, v ktorých sa sústreďujú chudobní. Vo výnimočných prípadoch môže ísť až o extrémne chudobné lokality (poznačené mnohými znevýhodneniami súčasne), v ktorých je podstatná väčšina ľudí nezamestnaná a úroveň dosiahnutého vzdelania je veľmi nízka. Takéto lokality sa nachádzajú v rozvojových, ale aj vo vyspelých krajinách, Európsku úniu a Slovensko nevynímajúc.

Ako život v lokalitách ohrozených chudobou ovplyvňuje životy ľudí, ktorí v nich žijú? Podľa jedného z ekonomických pohľadov ľudia prispôsobujú svoje rozhodnutia a správanie podmienkam a prostrediu, v ktorom žijú. Iný z ekonomických prístupov zasa predpokladá, že ekonomické prostredie, v ktorom ľudia žijú, tvaruje ich preferencie a správanie.⁹ V konečnom dôsledku tak nemožno vždy pripisovať vinu chudobným za to, v akých podmienkach a akým spôsobom žijú.¹⁰ Dôvodom je skutočnosť, že narodenie sa do takého prostredia môže byť spúšťačom procesov, ktoré prispievajú k tomu, že sa človek ocitne v začarovanom kruhu chudoby.

Chudobným nemožno vždy pripisovať vinu za to, v akých podmienkach a akým spôsobom žijú.

Predstavme si na chvíľu dieťa, ktoré sa narodí do chudobnej rodiny žijúcej v znevýhodnenom prostredí. Rodičia – podobne ako väčšina ľudí v susedstve, sú nezamestnaní, s nízkou úrovňou vzdelania a žijú vo veľmi skromných pomeroch. Dieťa vníma vzorce správania, aké mu rodina a okolie poskytujú a časom mnohé z nich začne napodobňovať. Nakoniec ich bude považovať za normu.¹¹ Keď vyrastie, bude sa správať a žiť takým spôsobom života, ako aj ostatní v jeho okolí – „Ved' všetci okolo mňa takto žijú“. Keď ide o dieťa, mnohí z nás si povedia: „Dieťa je nevinné, nemôže za to, do akého prostredia a rodiny sa narodí...“. No každý dospelý bol v minulosti dieťaťom. Deťmi raz boli aj chudobní dospelí, vrátane dospelých žijúcich v segregovaných komunitách, ktorí sú často odsudzovaní za spôsob života, aký vedú.

Keď si tieto deti postupne začínajú uvedomovať, v akých podmienkach žijú, pozorujúc svoje okolie, výsledkom môže byť až forma fatalizmu – „nemá zmysel snažiť sa“. Ten je typický pre spoločnosti poznačené neúspechom a charakterizovaný nízkou úrovňou snaženia sa.¹² Tým pádom aj mladí ľudia s potenciálom a schopnosťami vyštudovať strednú, prípadne aj vysokú školu, často nemajú snahu doštudovať ani len základnú.

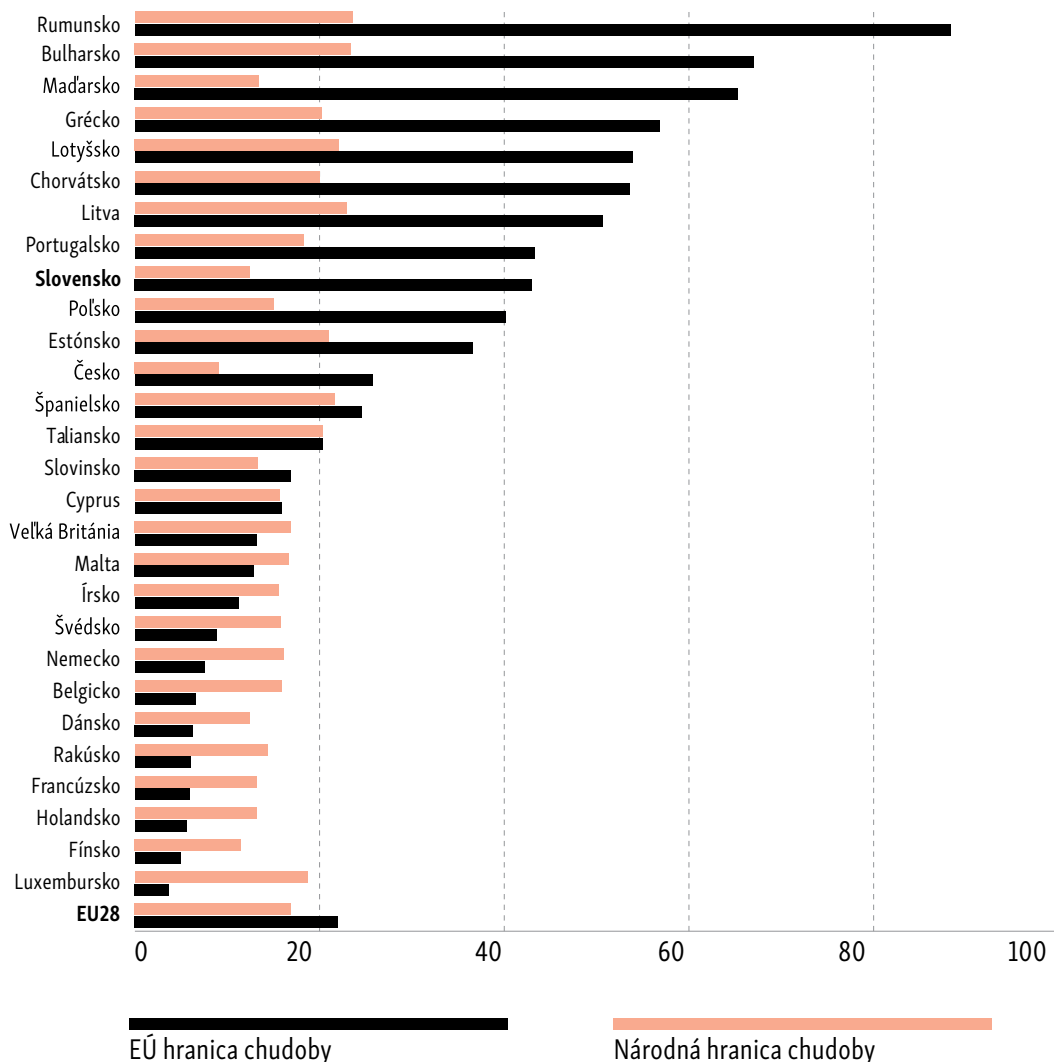
Ako je to s chudobou na Slovensku?

V prvej kapitole som poukazoval na problémy spojené s medzinárodným porovnávaním, čo ilustrujem na príklade príjmovej chudoby v EÚ v roku 2017 (za rok 2018 ešte chýbali dátové súbory za niektoré krajiny). Na obrázku na nasl. strane sú zachytené hodnoty miery rizika chudoby v krajinách Európskej únie, pričom stĺpce ružovej farby predstavujú percento ľudí ohrozených chudobou podľa národnej hranice chudoby (teda oficiálny prístup používaný v EÚ). Takto definovaná miera rizika chudoby na Slovensku patrí medzi najnižšie v EÚ (12,4 % v roku 2017, priemer v EÚ bol 16,9 %).

Zamyslime sa ale nad alternatívnym prístupom: 1. všetky príjmy prepočítame tak, aby bola zohľadnená rozdielna cenová úroveň v krajinách (cez tzv. paritu kúpnej sily); 2. odhadneme jednotnú hranicu chudoby pre celú Európsku úniu; a následne 3. odhadneme podiel ľudí žijúcich v domácnostiach, kde prepočítaný príjem je nižší ako takto odhadnutá „európska“ hranica chudoby. Miera rizika chudoby sa takmer vo všetkých krajinách výrazne zmení, na Slovensku z 12,4 % na 43 %. Najväčší nárast je v Rumunsku (z 23,6 % na 88,3 %).

Samozrejme, nemožno tvrdiť, že tento alternatívny prístup je lepší, keďže je s ním spojených viacero koncepčných a metodologických problémov.¹³ Chcel som predovšetkým poukázať na to, že hoci podľa oficiálnych európskych štatistík patríme medzi „najmenej chudobné“ krajiny EÚ, použitím iného prístupu môžeme dostať iný obraz.

Podľa oficiálnych európskych štatistík patrí Slovensko medzi „najmenej chudobné“ krajiny EÚ, no podľa iného prístupu môžeme patriť medzi desať „najchudobnejších“.

Obrázok 1. Miera rizika chudoby v EÚ: Národná vs európska hranica chudoby

[Vlastné spracovanie s použitím údajov EU-SILC 2017]

Rodiny s deťmi a problém chudoby

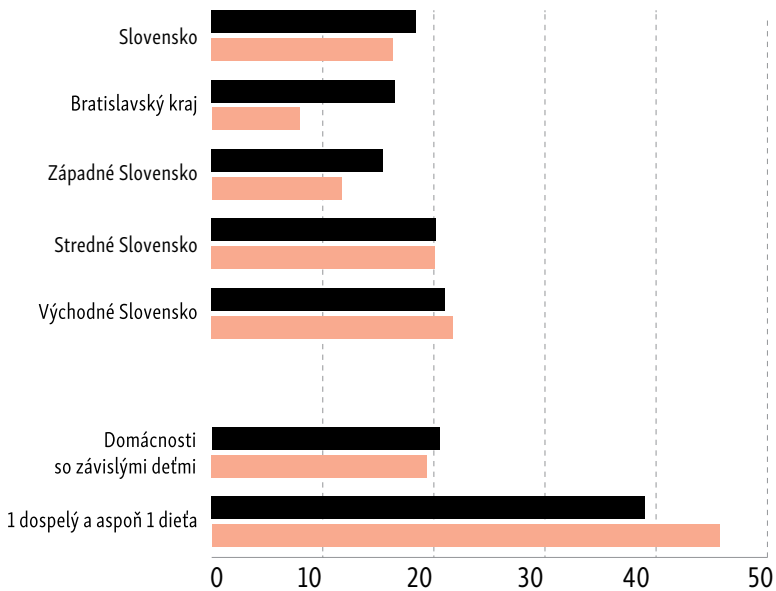

Ústrednou témou tohto textu je problém chudoby detí. Pozrime sa preto, ako to s vybranými ukazovateľmi chudoby vyzerá v domácnostiach s deťmi. Venovať sa budem aj regionálnym rozdielom, keďže tie sa na Slovensku prejavujú vo viacerých oblastiach.

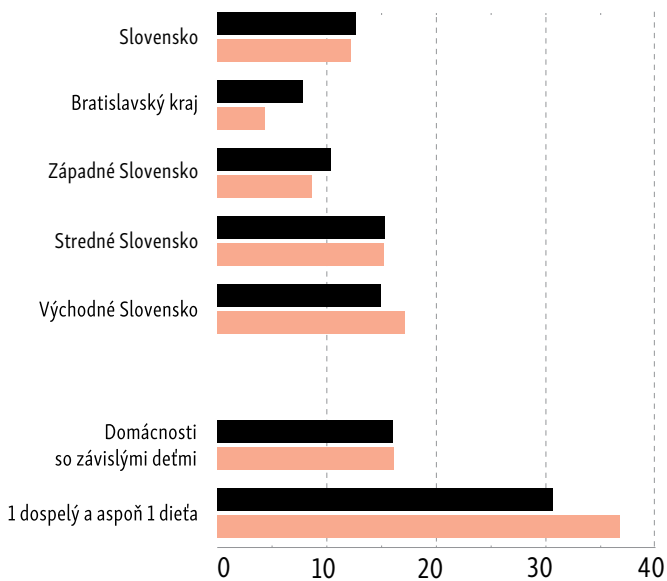
V ľavej hornej časti **OBRAZKU 2** (panel A) je zachytený súhrnný ukazovateľ miery rizika chudoby a sociálneho vylúčenia, ktorý kombinuje tri rozmery chudoby: príjmovú chudobu, materiálnu depriváciu a nízku mieru pracovnej intenzity v domácnosti. Ide o jeden z kľúčových ukazovateľov používaných v rámci EÚ na sledovanie úrovne dosahovania cieľov vytýčených v rámci stratégie Európa 2020. V období medzi rokmi 2014 a 2018 došlo na Slovensku k poklesu hodnoty ukazovateľa z 18,4 % na 16,3 %, pričom k najvýraznejšiemu prepadu došlo v Bratislavskom kraji (o viac než polovicu) a na západnom Slovensku (o takmer štvrtinu). V Stredoslovenskom kraji nedošlo takmer k žiadnej zmene a na východnom Slovensku došlo k veľmi miernemu nárastu. V prípade domácností s deťmi bol zaznamenaný len veľmi nevýrazný pokles (z 20,5 % na 19,4 %), ide o pomalšie tempo ako je celoslovenský priemer. Za najzraniteľnejšie možno považovať neúplné rodiny s deťmi (teda domácnosti s jedným dospelým a aspoň jedným závislým dieťaťom) a práve v ich prípade došlo k výraznému nárastu: z 39 % na 45,7 %.

Podobný vývoj je zaznamenaný aj v prípade ukazovateľa miery rizika príjmovej chudoby (ľavá dolná časť **OBRAZKU 2**). Počet domácností, s jedným dospelým a aspoň s jedným závislým dieťaťom, ohrozených príjmovou chudobou vzrástol v období medzi rokmi 2014 a 2018 o takmer 20 %. Z celoslovenského pohľadu došlo len k zanedbateľnej zmene (z 12,6 % na 12,2 %).

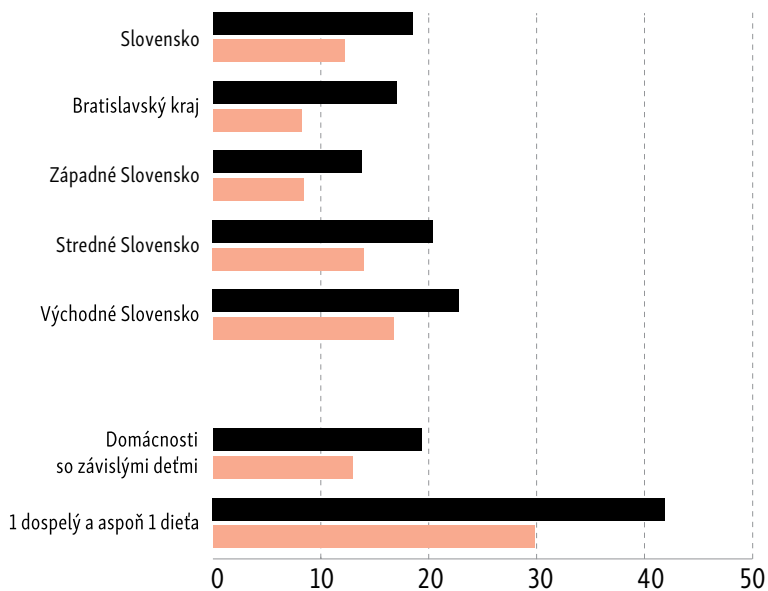
V pravej časti obrázku je prezentovaný pohľad na depriváciu (pocit nedostatku uspokojenia potrieb). Na paneli C je uvedený vývoj ukazovateľa materiálnej a sociálnej deprivácie. Ide o nový ukazovateľ, ktorý by mal nahradiť

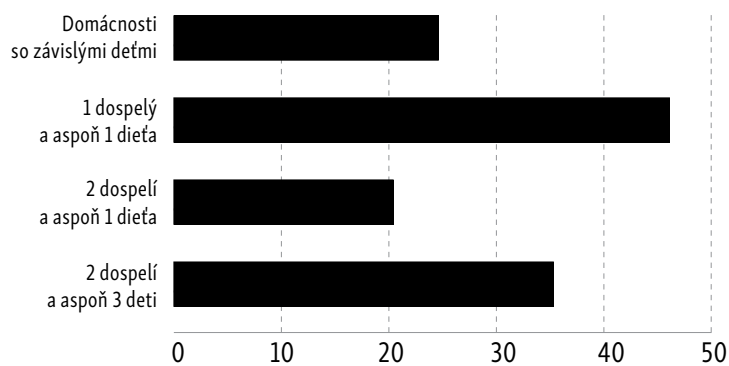
A Miera rizika chudoby a sociálneho vylúčenia

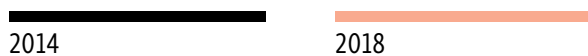
B Miera rizika príjmovej chudoby

C Miera materiálnej a sociálnej deprivácie

D Miera materiálnej deprivácie detí

Obrázok 2. Vybrané ukazovatele chudoby a deprivácie na Slovensku (2014 a 2018)

[Zdroj údajov: Štatistický úrad SR a Eurostat]

Medzi chudobou najohrozenejšie skupiny na Slovensku patria neúplné rodiny a domácnosti s 3 alebo viacerými závislými deťmi.

pôvodný indikátor „závažnej materiálnej deprivácie“. Pôvodný ukazovateľ (založený na deviatich položkách na úrovni domácnosti) bol kritizovaný, že už dostatočne nereflektuje aktuálnu štruktúru potrieb a odporúča sa nahradiť ho novým, založeným na 13 položkách¹⁴. Pozitívne možno vnímať, že k poklesu dochádza v rámci celej SR, vo všetkých jej regiónoch a zároveň aj v domácnostiach s deťmi. K najvýraznejšiemu poklesu došlo opäť v Bratislavskom kraji (vyše o polovicu) a najpomalší pokles bol zaznamenaný na východnom Slovensku (približne o štvrtinu).

Štvoricu obrázkov uzatvára pohľad špeciálne na materiálnu depriváciu detí (panel D). Sledovaný je len v domácnostiach so závislými deťmi. V rámci ukazovateľa sa sleduje 12 položiek týkajúcich sa uspokojovania potrieb detí (ako schopnosť dovoliť si nové šatstvo, topánky, ovocie a zeleninu, knihy, voľnočasové aktivity, školské výlety atď.) a 5 položiek na úrovni domácnosti (schopnosť dovoliť si internet, auto, obnovovať nábytok, udržiavať doma teplo a predchádzať nedoplatkom).¹⁵ Údaje potrebné k vyhodnoteniu deprivácie detí sa zisťujú len sporadicky, naposledy v roku 2014, a tak nie je možné zhodnotiť vývoj v čase. Podľa údajov bolo na Slovensku v roku 2014 takmer každé štvrté dieťa (24,6 %) ohrozené materiálnoú depriváciou. Najhoršie na tom boli deti žijúce v domácnostiach s jedným dospelým/rodičom s aspoň jedným dieťaťom (46,1 %) a relatívne najlepšie domácnosti dvoch dospelých s aspoň jedným dieťaťom (20,4 %).

Z uvedených štatistík vyplýva, že medzi chudobou najohrozenejšie skupiny patria neúplné rodiny a domácnosti s 3 alebo viacerými závislými deťmi. Za závažné možno považovať zistenie, že v roku 2014 bolo materiálnoú depriváciou ohrozené každé štvrté dieťa na Slovensku.

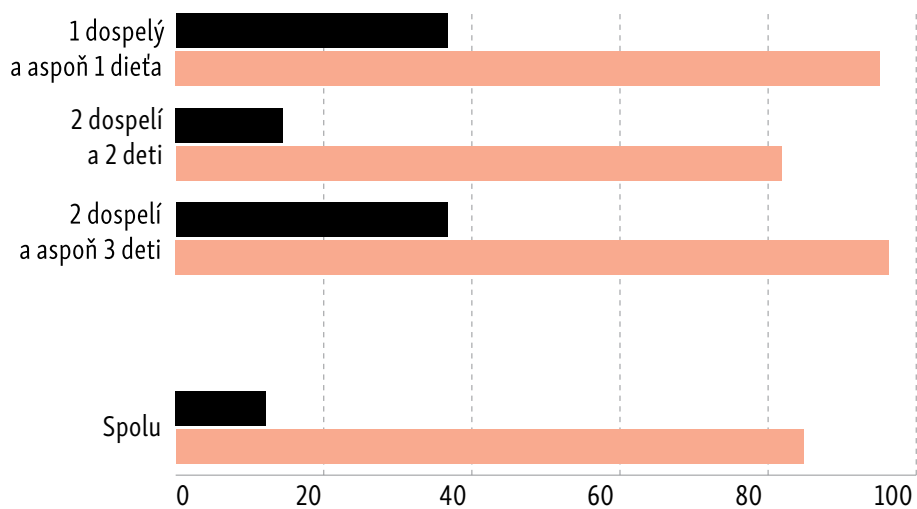
Chudoba v rodinách slovenských Rómov

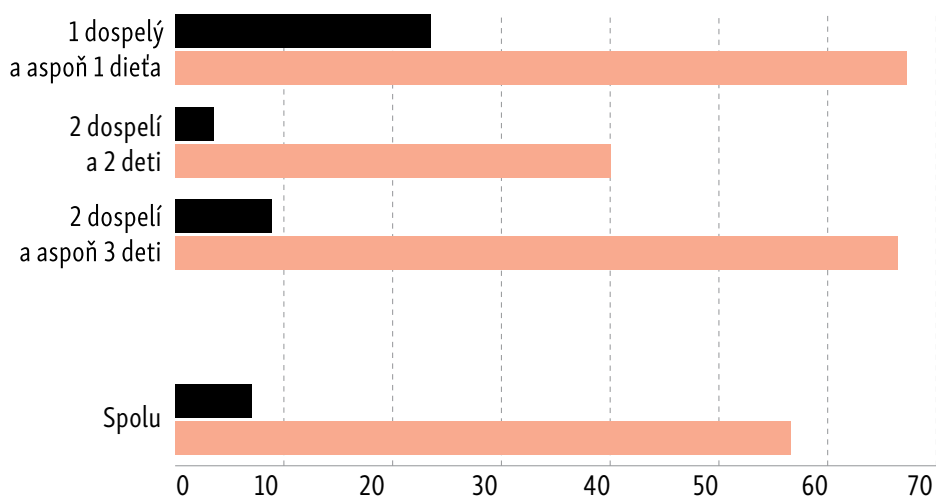
Ako už bolo uvedené, medzi najviac ohrozené domácnosti s deťmi patria tie, v ktorých aspoň jeden z rodičov je ekonomicky neaktívny. Riziko chudoby sa zvyšuje, ak ide zároveň o rodičov s nízkou úrovňou vzdelania. Najhoršie vyhlíadky pritom majú deti, ktoré navyše žijú v osídleniach, kde sa tieto znevýhodnenia koncentrujú. V slovenských podmienkach ide predovšetkým o deti z domácností žijúcich v marginalizovaných rómskych komunitách (MRK).

V procese tvorby politík zameraných na zlepšovanie životných podmienok ľudí z MRK je nevyhnutné poznanie aktuálneho stavu. V roku 2018 realizoval Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity v spolupráci so Štatistickým úradom SR unikátny zber dát – špeciálne zisťovanie zamerané na chudobu a sociálne vylúčenie v marginalizovaných rómskych komunitách na Slovensku. Dôležité je, že tento zber dát bol realizovaný spôsobom, ktorý zabezpečuje porovnateľnosť výsledkov s pravidelným zisťovaním ŠÚ SR o príjmoch a životných podmienkach na Slovensku (harmonizované zisťovanie EU-SILC). Vzorka reprezentuje 230 tisíc ľudí, ktorí žijú v koncentrovaných, často segregovaných komunitách (teda bez Rómov žijúcich integrovane). Vzorka reprezentuje tú časť populácie, ktorá je najviac ohrozená chudobou a sociálnym vylúčením.

Z výsledkov (**OBRAZOK 3**) je zrejmé, že ohrozenie chudobou je v prípade Rómov z MRK niekoľkonásobne vyššie, ako je to v prípade nerómskeho obyvateľstva. Kým v prípade celého Slovenska platí, že príjmovou chudobou bolo v roku 2018 ohrozených približne 12,2 % ľudí, v prípade ľudí z MRK je to takmer 85 %. Podobne je to aj z pohľadu ukazovateľa závažnej materiálnej deprivácie (teda stavu, keď si domácnosť nemôže dovoliť najmenej štyri z deviatich vybraných položiek). Údaj za Slovensko ako celok predstavuje 7 %, u ľudí z MRK je to takmer 57 %. Ako už bolo naznačené vyššie, v oboch prípadoch platí, že ohrozenie príjmovou chudobou a materiálnoú depriváciou v domácnostiach s deťmi je výrazne vyššie ako priemer.

A Miera rizika príjmovej chudoby

B Miera závažnej materiálnej deprivácie

Obrázok 3. Porovnanie vybraných ukazovateľov chudoby v rómskych a nerómskych domácnostiach podľa typu domácnosti (2018)

[Zdroj údajov: Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity a Štatistický úrad SR]

Kým v prípade celého Slovenska platí, že príjmovou chudobou bolo v roku 2018 ohrozených približne 12,2 % ľudí, v prípade ľudí z MRK je to takmer 85 %.

Súvis medzi diskrimináciou a vylúčením slovenských Rómov

Za sociálne vylúčenie slovenských Rómov a ich nedostatočnú integráciu je vo významnej miere zodpovedná diskriminácia Rómov zo strany väčšinového obyvateľstva. Z nejakého dôvodu majú slovenskí Rómovia akúsi pomyselnú „rómsku nálepku“ (hneď od narodenia), ktorá ako keby bola povýšená nad ich občianstvo. S danou „nálepkou“ je spájané množstvo negatívnych stereotypov, ktoré môžu ovplyvniť spôsob, akým človek vníma samého seba. To môže vyústiť až do stavu, keď ľudia poznačení negatívnymi stereotypmi dosahujú výsledky (a ne/uplatnenie na trhu práce) výrazne horšie, akoby vzhľadom na svoje schopnosti dosiahnuť mohli. Tento jav je označovaný ako „hrozba stereotypu“ a je rozšírený práve u diskriminovaných skupín. V konečnom dôsledku negatívne stereotypy môžu ešte viac prispievať k diskriminácii týchto skupín. Zraniteľní sa tak stávajú ešte zraniteľnejšími.¹⁶

Slovensko nepatrí medzi najtolerantnejšie krajiny v Európe. Diskriminácia menšín (či už národnostných, náboženských alebo sexuálnych) na Slovensku existuje, čo vyplýva aj z posledných výsledkov zisťovaní Eurobarometer¹⁷ a Agentúry Európskej únie pre základné práva¹⁸. Na jednej strane sa (my, Slováci) tvárime, že diskriminácia na Slovensku akoby ani neexistovala. Vyplýva to z výsledkov Eurobarometru zameraného na diskrimináciu v EÚ, v ktorom diskrimináciu na Slovensku na základe etnického pôvodu považuje za rozšírenú len 24 % Slovákov. Ide o 2. najnižšia hodnotu v EÚ (priemer v EÚ je 59 %). No na strane druhej, keď sa tých istých respondentov opýtali, aký by mali pocit, keby jedno z ich detí malo milostný vzťah s osobou iného etnického pôvodu alebo vierovyznania (Róm, černochoch, Ázijčan, moslim), prepadli sme sa výrazne pod európsky priemer. Mnohí Slováci majú dokonca problém s tým, aby školské vyučovacie hodiny a materiály obsahovali informácie o rozmanitosti z hľadiska etnického pôvodu alebo farby pleti, náboženstva/vierovyznania, a dokonca aj

Slovensko nepatrí medzi najtolerantnejšie krajiny v Európe. Diskriminácia menšín na Slovensku existuje a nie je zanedbateľná.

zdravotného postihnutia. Vo všetkých oblastiach sme skončili pod priemerom Európskej únie, spravidla v skupine piatich najmenej tolerantných krajín v EÚ.

Keď sa na diskrimináciu pozrieme z opačnej strany, teda z pohľadu diskriminovaných Rómov, podľa etnickej príslušnosti pociťuje na Slovensku diskrimináciu približne 24 % (čo je mierne pod európskym priemerom: 27 %). Výrazný skok ale nastáva z hľadiska farby pleti, kde diskrimináciu pociťuje až 39 % Rómov. To nás spolu s Českou republikou stavia na prvú priečku (priemer EÚ: 19 %).

Či už pred diskrimináciou chceme oči zatvárať, alebo nie, nič to nezmení na skutočnosti, že v našej spoločnosti existuje a nie je zanedbateľná. Aké šance uplatniť sa na slovenskom trhu práce má uchádzač o zamestnanie s rómskym pôvodom? Výrazne nižšie ako uchádzač rovnakých kvalít patriaci do skupiny väčšinového obyvateľstva. Potvrdil to aj jednoduchý experimentálny výskum, ktorý realizoval Inštitút finančnej politiky¹⁹ v roku 2014. Jeho podstata spočívala v zasielaní životopisov fiktívnych osôb s rovnakou kvalifikáciou, pričom v jednej skupine išlo o osoby s typickými slovenskými menami a v druhej skupine o (stereotypne) rómsky znejúce mená. Zamestnávateľia zareagovali odpoveďou približne len jednej tretine skupiny uchádzačov s rómsky znejúcimi menami a približne 70 percentám kandidátov so slovensky znejúcimi menami. Na samotný pohovor bolo pozvaných len necelých 18 percent uchádzačov s rómsky znejúcim menom a 40 percent uchádzačov so slovensky znejúcim menom. K podobným zisteniam dospeli aj kolegovia z ČR²⁰.

Zistenia tohto výskumu tak potvrdzujú vnímanie diskriminácie zo strany slovenských Rómov. Jedným z najčastejších stereotypov o Rómoch je, že majú negatívny postoj k práci²¹, a pravdou aj je, že veľká časť z nich je bez práce. Na mieste je ale otázka, do akej miery za tento stav môžeme my, ktorí sme za diskrimináciu zodpovední, prípadne pred ňou „len“ zatvárame oči.

Zvýšenie šancí detí na lepší život v dospelosti

Prostredie a podmienky, v akých dieťa žije, významným spôsobom ovplyvňujú život v dospelosti. Deti vyrastajúce v chudobe majú v porovnaní s ostatnými deťmi výrazne nižšie šance na lepší život v budúcnosti. Tieto súvislosti si uvedomujú aj nadnárodné inštitúcie a národné vlády a snažia sa vytvárať programy, ktoré by takýmto deťom mali pomôcť. Literatúra ponúka množstvo príkladov a odporúčaní, akým spôsobom podchytiť deti z nízkopríjmových a vyčlenených domácností s cieľom zvýšiť im šance na lepší život v dospelosti.

Odborníci sa zhodujú predovšetkým v dvoch oblastiach, na ktoré je potrebné sa zamerať: životné podmienky a vzdelanie. Ide o úzko prepojené oblasti, pretože bez zabezpečenia vhodných podmienok v domácnosti môže byť štúdium detí (už len napríklad formou plnenia si domácich úloh) značne obmedzené.

Prvotne je preto potrebné sústrediť sa na zlepšovanie materiálnych podmienok, v ktorých dieťa vyrastá. Nepochybne, ako jedným z najdôležitejších zdrojov zvyšovania príjmu domácnosti je uvádzané zamestnanie a s tým súvisiace programy zamerané na zamestnávanie skupín najviac ohrozených nezamestnanosťou.^{22, 23} Ako som už uviedol, zamestnanie rodičov nie je dôležité len z pohľadu zlepšovania materiálnych podmienok domácnosti, ale pôsobí aj ako vzor správania pre deti.

Mať prácu ale nemusí vždy nutne znamenať aj dostatočný príjem, čo sa prejavuje spravidla v prípade práce na skrátenej pracovnej úväzok, prípadne nízko platenej práci. Avšak ani primeraný príjem nemusí nevyhnutne zabezpečiť výrazné zlepšenie životných podmienok. Dôvodov môže byť viacero, napríklad privysoké ceny nehnuteľností/prenájomov a z toho vyplývajúca neschopnosť dovoliť si lepšie bývanie, ale aj neschopnosť hospodáriť s peniazmi a mnohé iné.

Ďalším typickým nástrojom sú rôzne formy peňažnej a nepeňažnej podpory pre rodiny s deťmi. Tieto sociálne transfery môžu byť vyplácané pod-

Deti vyrastajúce v chudobe majú v porovnaní s ostatnými deťmi výrazne nižšie šance na lepší život v budúcnosti.

mienečne (tzn. na základe nejakej aktivity zo strany členov domácnosti), prípadne ich vyplácanie nie je podmienené.²⁴ V tejto časti odhliadnem od diskusií o tom, či takéto formy podpory sú už z princípu dobré, alebo nie.

Zmyslom podmienených alebo nepodmienených podpôr (v podmienkach SR máme obe formy) je zvýšiť kvalitu života ľudí, ktorí sú napríklad bez práce. Tieto transfery svoj účel v zásade plnia. Dlhodobé vyplácanie nepodmienených transferov je často predmetom kritiky: ľudia odkázaní na tieto formy podpory si po čase zvyknú na to, že nemusia vykazovať žiadnu aktivitu a môžu sa stať závislými na sociálnom systéme.

Výskumníci ďalej poukazujú aj na skutočnosť, že niektoré domácnosti môžu mať problémy s „rozumným“ použitím prostriedkov a uvádzajú, že v takýchto prípadoch môžu byť peňažné transfery domácnostiam nahradené priamym zabezpečením produktov a služieb pre domácnosti s deťmi. Dokonca sa stáva, že aj napriek tomu, že produkty a služby sú ponúkané takýmto domácnostiam zadarmo, domácnosti ich často nevyužívajú v prospech zlepšenia postavenia detí. V prípade ohrozených detí, ktorých rodičia aktívne nevyhľadávajú podporné programy pre ne určené, do úvahy pripadajú aj ciele intenzívne vzdelávacie programy uskutočňované formou návštev v domácnostiach. Príklady zo zahraničia uvádzajú, že takéto programy prispievajú k zlepšovaniu pripravenosti detí na školu, lepšiemu zdravotnému stavu detí a v neposlednom rade aj k schopnosti rodičov viac podporovať celkový vývin dieťaťa.

Ak sú materiálne potreby detí uspokojené na postačujúcej úrovni, dostávame sa k ďalšiemu kľúčovému prvku: vzdelaniu. Viaceré z výskumov, na ktoré sa odvoláva napr. OECD²⁵, sa zhodujú v dôležitosti vzdelávania v prvých rokoch života dieťaťa (prvých päť rokov pritom považujú za kľúčové). Svedčí o tom aj jeden z cieľov trvalo udržateľného rozvoja prijatých Valným

zhromaždením OSN v roku 2015: „Do roku 2030 zabezpečiť, aby všetky dievčatá a chlapci mali prístup ku kvalitnému vývoju a starostlivosti v ranom detstve a predškolskému vzdelávaniu tak, aby boli pripravení na základné vzdelávanie.“

V tomto ohľade sa medzi kľúčové nástroje radia programy zamerané na vzdelávanie detí predškolského veku a zabezpečenie dostupnosti takýchto zariadení pre deti. OECD²⁶ sa odvoláva na viacero výskumov, podľa ktorých investície do vzdelania detí predškolského veku majú významné dopady na ich budúce životy, a tým pádom vysokú mieru návratnosti. Ich prínosy sú pritom najvýraznejšie v prípade detí z domácností zo znevýhodneného prostredia. Je potrebné zdôrazniť, že budúce prínosy z týchto investícií sa neprejavia len individuálne – u detí, ktorým sa v mladosti poskytnú. Mnohé z prínosov majú celospoločenský charakter, pretože pomáhajú predchádzaniu strát vyplývajúcich z ponechávania týchto ľudí mimo trhu práce.²⁷

Vzdelanie máme na Slovensku bezplatné, avšak pokiaľ ide o vzdelávanie detí predškolského veku, jedným z princípov výchovy a vzdelávania na Slovensku je „bezplatnosť vzdelania v materských školách jeden rok pred plnením povinnej školskej dochádzky“. Materská škola je (bohužiaľ) mnohými vnímaná ako inštitúcia, v ktorej dieťa trávi čas, kým sú rodičia v práci. Materské školy ale tvoria neoddeliteľnú súčasť výchovno-vzdelávacieho systému a ich poslanie je omnoho dôležitejšie.

Podľa analýzy Inštitútu vzdelávacej politiky²⁸, „voľné kapacity v materských školách dokážu zabezpečiť miesta maximálne pre 91,3 % päťročných detí bez zmeny počtu mladších detí, ktoré dnes materské školy navštevujú,“ vďaka európskym fondom je možné hodnotu zvýšiť na približne 97 %. Kapacity sú zjavne obmedzené. Od 1. 9. 2021 bude materská škola povinná pre všetky päťročné deti, čo možno hodnotiť veľmi pozitívne. Otázne ale zostáva, či je to postačujúce. Aká je napríklad šanca, že sa v škôlke nájde miesto pre trojročné dieťa neza-

Investície do vzdelania detí predškolského veku majú významné dopady na ich budúce životy a prínosy sú najvýraznejšie v prípade detí z domácností zo znevýhodneného prostredia.

mestnaných rodičov? Veľmi nízka, pravdepodobne takmer nulová. A aká je šanca, ak to dieťa navyše žije v znevýhodnenom prostredí? Ešte nižšia. Ako už bolo uvedené, pozitívne dopady predškolského vzdelania sú najvýraznejšie u detí zo znevýhodneného prostredia, no paradoxom je, že tieto deti majú najviac obmedzený prístup k predprimárnemu vzdelávaniu. Existuje to tak v krajinách so silným sociálnym štátom, ako aj v krajinách na opačnom konci pomyselného rebríčka.

Na druhej strane, výskumy ukazujú, že podporu je potrebné smerovať nielen tým najchudobnejším, ale je potrebné zamerať sa aj na domácnosti, v ktorých rodičia trávajú v práci až príliš veľa času. Aj takýto spôsob fungovania domácnosti môže významným spôsobom ovplyvniť budúce výsledky detí.

Príklady konkrétnych programov zo sveta

V predošlej kapitole som uviedol príklady oblastí, na ktoré odborníci odporúčajú zamerať sa s cieľom zvýšiť šance na lepší život detí v dospelosti. Príkladov konkrétnych programov zo sveta je mnoho, v tejto kapitole uvediem zopár, ktoré ma zvlášť zaujali. Obdoby niektorých z nich na Slovensku máme, iné by mohli slúžiť ako inšpirácia.

Komunity pre deti (Austrália)²⁹

Program je zameraný na najmladšie deti (do dvoch rokov života) žijúce v znevýhodnenom a rizikovom prostredí a vznikol z iniciatívy Austrálskej federálnej vlády ako súčasť Programu na podporu rodín. Program je realizovaný prostredníctvom mimovládnych organizácií pôsobiacich v teréne, ktoré zabezpečujú aktivity v komunitách, v ktorých pôsobia. Medzi hlavné aktivity programu možno zaradiť: návštevy domácností, výučbové programy pre mladé deti, rozvoj sociálnych a komunikačných zručností, podpora rodičovstva a rodiny, výživa detí, komunitné aktivity zamerané na deti a rodiny. Predbežné výsledky vyhodnotení programu naznačovali pozitívne dopady ako napríklad nižší počet detí žijúcich v domácnostiach s nezamestnanými dospelými a zlepšenie starostlivosti o deti zo strany rodičov. Pozitívne zmeny vnímali aj rodičia. Program bol pôvodne vyvinutý v USA a iniciatíva sa preniesla aj do Európskej únie, kde bola podporená z prostriedkov Európskej komisie a realizovaná vo viacerých európskych krajinách.

Istý štart (Veľká Británia)³⁰

Program vznikol z iniciatívy Britskej vlády v roku 1999 a je cieleň na rodičov s deťmi vo veku do štyroch rokov žijúcich v najviac znevýhodnených oblastiach. Projekt zabezpečuje širokú paletu služieb navrhnutých na podporu zručností detí, zdravia, životných podmienok a sociálneho a emočného

rozvoja detí. Projekty fungujú na lokálnej báze, predovšetkým v lokalitách ohrozených chudobou. Niektoré z hodnotiacich štúdií poukazujú na výrazné pozitívne dopady programu na deti a rodiny, v ktorých vyrastajú, avšak efektívnosť programov v niektorých oblastiach UK bola otázna. Jedna z posledných štúdií poukazuje na to, že program mal pozitívne dopady aj na niekoľkomiliónové úspory v zdravotníctve.

Rodičia a deti spolu (Havaj, USA)³¹

Organizácia „Rodičia a deti spolu“ poskytuje sociálne služby rodinám ohrozeným chudobou na Havaji od roku 1968. Snažia sa o dosiahnutie zmysluplného a zdravého vzťahu medzi rodičmi a deťmi a podporu chudobných. Medzi aktivity, ktoré realizujú, patria napríklad vzdelávanie rodičov z nízkopříjmových domácností, s ktorými pracujú už pred narodením dieťaťa, až pokiaľ dieťa nedosiahne vek troch rokov. Služby sú rodičom a ich deťom poskytované tak v komunitných centrách, ako aj priamo v domácnostiach. Špeciálne programy sú zamerané pre deti s problémovým správaním, ale poskytujú aj programy na prevenciu domáceho násillia. V neposlednom rade do ich portfólia patria aj programy orientované na zabezpečenie materiálneho blahobytu detí a rodín žijúcich v komunitách s koncentrovanou chudobou, a to prostredníctvom zvyšovania schopností jednotlivcov udržať si zamestnanie a poskytovaním služieb v oblasti vzdelávania a budovania komúnit.

Program Náskok (USA)³²

Program bol založený v roku 1965 a podporuje pripravenosť mladých detí z nízkopříjmových rodín na školu prostredníctvom organizácií v lokálnych komunitách. Programy podporujú celkový rozvoj detí od narodenia do dovršenia piateho roku života, a to v centrách, u partnerov projektu, ako aj v ich

vlastných domácnostiach. Projekt podporil už vyše 30 miliónov detí a ich rodín v mestských a vidieckych sídlach vo všetkých štátoch a teritóriách USA. Služby sú poskytované v troch hlavných oblastiach. V oblasti vzdelávania je cieľom programu prispieť k pripravenosti detí zvládnuť školu prostredníctvom individualizovaných výučbových aktivít. Dôraz je kladený na vzťahy s rodičmi a hru. Využívajú sa pritom plánované a zároveň spontánne inštrukcie podporujúce vývin dieťaťa. V rámci programu dochádza aj k sledovaniu fyzického vývoja dieťaťa a k zabezpečeniu zdravotných služieb pre rodiny. V neposlednom rade program podporuje budovanie vzťahov rodič-dieťa.

Program Náskok zameraný na pôvodných obyvateľov (Kanada)³³

Program je realizovaný vo viacerých provinciách Kanady s cieľom podporiť vývin detí a pripravenosť na školu a je zameraný na pôvodných obyvateľov Kanady. Primárnym cieľom iniciatívy je demonštrovať, že intervencia navrhnutá pre lokálne podmienky poskytuje deťom pôvodných obyvateľov Kanady pozitívne vnímanie vlastnej identity, túžbu vzdelávať sa a príležitosť rozvíjať sa ako úspešní mladí ľudia. Program je zameraný na deti predškolského veku, a to predovšetkým v šiestich oblastiach: kultúra a jazyk, vzdelanie a pripravenosť na školu, zdravie a bezpečnosť, výživa, sociálna podpora a zapojenie rodičov. Jedným z atribútov programu je podpora rodičov ako primárnych učiteľov ich detí a ich aktívna účasť na programe.

Podporovaná je aj možnosť participácie širšej rodiny a „starších“ na výchovných procesoch. Program takisto dáva do popredia budovanie sebaúcty dieťaťa a zachovanie jeho kultúrnej identity.

Skorý štart (Nový Zéland)³⁴

Program je zameraný na rodiny s malými deťmi, ktoré žijú v znevýhodnenom prostredí, kde existuje riziko, že môže dôjsť k negatívnym dopadom na životné šance detí vyrastajúcich v takýchto rodinách. Ide o uplatňovanie plánovaného, cieleného a systematického prístupu k intervencii v rodinách tak, aby sa zlepšila starostlivosť o deti zo strany rodičov. Realizujú viacero podprogramov, napríklad program zameraný na mladých rodičov (do 24 rokov) a ich bábätká, prípadne tehotné ženy. Súčasťou je aj program pre deti do 3 rokov zameraný na rôzne formy interakcie medzi rodičmi a deťmi s cieľom podporiť emocionálnu komunikáciu medzi rodičmi a deťmi, podporu vzťahu medzi rodičmi a deťmi, výchovu detí prostredníctvom hry a otázky zdravia detí.

Veľkí bratia a veľké sestry (Austrália/Kanada/USA)³⁵

Organizácia Veľkí bratia a veľké sestry, medzinárodná sieť podporovaná dobrovoľníkmi, spája mladých ľudí vo veku 7 – 17 rokov s kladnými dospelými vzormi (mentormi), pracujúcimi na dobrovoľníckej báze. Zameriava sa primárne na deti a mládež zo znevýhodneného a rizikového prostredia. Dopady programu sa prejavili v oblastiach ako: zníženie miery záškoláctva a konzumácie alkoholu a drog, ako aj zlepšenie vzťahov v rodinách. Obdobný program Schopné deti je mentorský program na Slovensku realizovaný neziskovou organizáciou ETP Slovensko vďaka podpore z Európskeho sociálneho fondu a Európskeho fondu regionálneho rozvoja v rámci Operačného programu Ľudské zdroje.

Ako v začleňovaní chudobných pomáhajú eurofondy

V predošlej kapitole som uviedol zopár príkladov programov cielených na rodiny s deťmi, s dôrazom na rodiny žijúce v znevýhodnenom prostredí. Viaceré z prvkov spomenutých programov tvoria aj súčasť aktivít realizovaných na Slovensku v rámci projektov financovaných z prostriedkov Európskej únie.

Európska únia si problém chudoby a sociálneho vylúčenia veľmi dobre uvedomuje a v roku 2010 predstavila dokument Stratégia Európa 2020 s tromi kľúčovými prioritami.³⁶ Jednou z priorit je inkluzívny rast definovaný ako podporovanie hospodárstva s vysokou mierou zamestnanosti, ktoré zabezpečí sociálnu a územnú súdržnosť. Tri z piatich hlavných cieľov vytýčených Európskou komisiou sa priamo týkajú obyvateľov EÚ a ich splnenie by malo prispieť k zvýšeniu kvality života v EÚ: 1. miera zamestnanosti obyvateľov vo veku 20-64 rokov by mala dosiahnuť 75 %; 2. podiel ľudí, ktorí predčasne ukončia školskú dochádzku, by sa mal znížiť pod 10 % a minimálne 40 % mladých ľudí by malo mať vysokoškolské vzdelanie; 3. o 20 miliónov menej ľudí by malo byť ohrozených chudobou.

Koncom roku 2014 Európska komisia schválila Integrovaný regionálny operačný program, teda základný programový dokument SR pre programové obdobie 2014 - 2020 s hlavným cieľom „*prispieť k zlepšeniu kvality života a zabezpečiť udržateľné poskytovanie verejných služieb s dopadom na vyvážený a udržateľný územný rozvoj, hospodársku, územnú a sociálnu súdržnosť regiónov, miest a obcí*“. Na riešenie problému detskej chudoby a komplexného začleňovania detí do spoločnosti je kľúčovou prioritou „*lahší prístup k efektívnym a kvalitnejším verejným službám*“. Ide o kombináciu dvoch tematických cieľov: *Podpora začleňovania a boj proti chudobe a Investovanie do vzdelania, zručností a celoživotného vzdelávania*. Cieľovou skupinou sú osoby odkázané na pomoc spoločnosti ako deti, mladí dospelí, rodiny, zdravotne postihnutí, seniori a ich rodiny. Zámerom podpory je docieľiť návrat a zotrvanie týchto osôb

V aktuálnom programovom období bolo Európskou úniou vyhlásených množstvo výziev zameraných na riešenie problému chudoby, vrátane výziev zameraných či už priamo, alebo nepriamo na problém detskej chudoby.

v komunite a umožniť im plnohodnotný život. Podpora by mala byť smerovaná na vytvorenie podmienok pre kvalitné vzdelávanie a cieľovou skupinou sú deti a žiaci v procese vzdelávania, ale aj osoby zapojené do celoživotného vzdelávania.

Dokument zároveň myslí aj na potreby ľudí žijúcich v oblastiach najviac postihnutých chudobou, alebo cieľových skupín najviac ohrozených diskrimináciou alebo sociálnym vylúčením. Pre skupinu ľudí najviac ohrozenú chudobou, diskrimináciou alebo sociálnym vylúčením, kam patria predovšetkým ľudia žijúci v marginalizovaných rómskych komunitách, sú určené viaceré formy podpory, napríklad aj z Európskeho sociálneho fondu, z Operačného programu Ľudské zdroje.

V aktuálnom programovom období (2014 – 2020) bolo vyhlásených množstvo výziev zameraných na riešenie problému chudoby, vrátane výziev zameraných či už priamo, alebo nepriamo na problém detskej chudoby. V prehľade vyberám len niekoľko národných projektov, z ktorých je možné podporiť aktivity cieleňé na chudobné domácnosti s deťmi s cieľom zlepšiť vyhliadky detí v budúcnosti.

1. Podpora vzdelávania detí

Ako už bolo uvedené, vzdelávanie v prvých rokoch života dieťaťa je veľmi dôležité a je potrebné podporovať ho. Výraznejšie prínosy sa prejavujú predovšetkým u detí žijúcich v znevýhodnenom prostredí. Investície do tohto typu vzdelávania sú prínosné nielen pre deti, ktorých sa to týka a ich rodiny, ale aj pre spoločnosť ako celok. Keď deti správnym spôsobom podchyťme a venujeme sa im, ich prínos pre ekonomiku a spoločnosť v budúcnosti bude vysoký. To je odzrkadlené aj v prioritách pre európske fondy. Stručne uvediem dva z podporených národných projektov.

1.1 Národný projekt Podpora predprimárneho vzdelávania detí z marginalizovaných rómskych komunít³⁷

[OP ĽUDSKÉ ZDROJE, REALIZOVANÝ MINISTERSTVOM VNÚTRA SR, ZAZMLUVNENÁ SUMA: 13287723 €]

Hlavným cieľom projektu je zabezpečiť zvyšovanie vzdelanostnej úrovne ľudí žijúcich v marginalizovaných komunitách, predovšetkým v marginalizovaných rómskych komunitách (MRK). To by malo byť zabezpečené zvyšovaním počtu detí z MRK v materských školách a následne vytváraním inkluzívneho prostredia v materských školách a práce s rodinou. Projekt je ale otvorený aj pre nerómske deti zo znevýhodneného prostredia zaostávajúce v oblastiach ako rozvoj reči, jazyk, komunikácia, matematické a iné schopnosti. Dôraz je kladený na stimulačné programy pre deti od 3 do 6 rokov.

1.2 Národný projekt Škola otvorená všetkým^{38, 39}

[OP ĽUDSKÉ ZDROJE, REALIZOVANÝ METODICKO-PEDAGOGICKÝM CENTROM, ZAZMLUVNENÁ SUMA: 29877073 €]

Kvalita a pripravenosť učiteľov pôsobiacich vo vzdelávaní detí zo znevýhodneného prostredia bola štúdiami OECD uvádzaná ako jeden z kľúčových prvkov úspešného začlenia takýchto detí do vzdelávacieho procesu. Hlavným cieľom projektu je zabezpečiť pedagogickým a odborným zamestnancom rovnaký prístup ku kvalitnému vzdelávaniu a zlepšiť výsledky a kompetencie detí a žiakov. Má sa to dosiahnuť predovšetkým prostredníctvom podpory inkluzívneho vzdelávania a skvalitnením profesijných kompetencií zamestnancov. Okrem toho, že cieľom projektu je podporiť spoluprácu pedagógov a odborných zamestnancov v MŠ a ZŠ, prepája aj učiteľov pôsobiacich v neformálnom vzdelávaní detí predškolského veku. Čo je ale dôležité, projekt myslí aj na zapájanie rodičov do tohto procesu.

2. Podpora terénnej sociálnej práce

Národných projektov na podporu terénnej sociálnej práce v obciach realizovaných počas aktuálneho programového obdobia bolo viacero a financované boli v rámci OP Ľudské zdroje. Projekty boli realizované spravidla Implementačnou agentúrou Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky (Národné projekty Terénna sociálna práca v obciach I a Podpora a zvyšovanie kvality terénnej sociálnej práce, celková zazmluvnená suma spolu: 63 939 153 €) a projekty s dôrazom na ľudí žijúcich v MRK Ministerstvom vnútra (Národné projekty Terénna sociálna práca a terénna práca v obciach s prítomnosťou marginalizovaných rómskych komunít I a II, celková zazmluvnená suma spolu: 43 034 865 €).

Jeden z národných projektov bol primárne zameraný na sociálnu prácu v prirodzenom prostredí:

Národný projekt Podpora rozvoja sociálnej práce v rodinnom prostredí klientov v oblasti sociálnych vecí a rodiny⁴⁰

[OP ĽUDSKÉ ZDROJE, REALIZOVANÝ ÚSTREDÍM PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY, ZAZMLUVNENÁ SUMA: 29 155 045 €]

Projekt je zameraný na rozvoj sociálnej práce v prirodzenom prostredí klientov a rozvíja tak komplexný prístup v poskytovaní pomoci v oblasti sociálnych vecí a rodiny. Ako už bolo uvedené, táto forma sociálnej práce je uplatňovaná vo viacerých krajinách a zároveň odporúčaná ako jeden z účinných nástrojov práce predovšetkým s rizikovými domácnosťami. Cieľovými skupinami sú osoby v nepriaznivej sociálnej a rodinnej situácii a rodiny s maloletými deťmi. Z pohľadu zlepšovania vyhliadok detí žijúcich v domácnostiach ohrozených chudobou a sociálnym vylúčením, projekt umožní intenzívnou sociálnou prácou v rodinnom prostredí poskytovať podporu a sociálneho poradenstva s cieľom znížiť riziko chudoby a sociálneho vylúčenia.

3. Zosúladienie rodinného a pracovného života

Ako už bolo naznačené, problematickým môže byť nielen to, že dieťa vyrastá v domácnosti s nezamestnanými dospelými, ale aj opačný prípad – keď venovanie sa deťom zo strany rodičov môže byť obmedzované práve pracovnými povinnosťami rodičov. Ide ale aj o prípady, keď sa rodičia na rodičovskej/materskej dovolenke rozhodujú medzi tým, či ostanú doma a budú sa starať o dieťa, alebo sa budú snažiť nájsť si zamestnanie a zlepšiť tým príjmovú situáciu svojej domácnosti. Aj na tieto výzvy reagujú projekty financované z prostriedkov EÚ. Uvediem dva príklady.

3.1 Národný projekt Zosúladienie rodinného a pracovného života⁴¹

[OP ĽUDSKÉ ZDROJE, REALIZOVANÝ ÚSTREDÍM PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY, ZAZMLUVNENÁ SUMA: 11055163 €]

Projekt sa zameriava predovšetkým na ženy s rodičovskými povinnosťami, ktoré sa starajú o deti vo veku do 6 rokov, resp. aj na osoby starajúce sa aspoň o jedno dieťa pred skončením povinnej školskej dochádzky. Projekt myslí aj na osamelé dospelé osoby žijúce s jednou alebo viacerými osobami odkázanými na ich starostlivosť. Ide o osoby, ktoré majú problémy pri zosúladení rodinného a pracovného života, kvôli zvýšenej potrebe starostlivosti o maloleté deti alebo členov rodiny, resp. domácnosti, odkázaných na ich starostlivosť. Projekt na tieto problémy reaguje podporou zamestnávateľov, ktorí realizujú opatrenia na zlepšenie podmienok pre zosúladienie pracovného a rodinného života, a tým napomôžu návratu týchto osôb na trh práce. Dosiahnuté by to malo byť prostredníctvom flexibilných foriem pracovných miest, akými sú napr. skrátený pracovný úväzok, zdieľané pracovné miesto a domácka práca.

3.2 Príspevok na starostlivosť o dieťa vo viac rozvinutom regióne⁴²

[OP ĽUDSKÉ ZDROJE, REALIZOVANÝ ÚSTREDÍM PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY, ZAZMLUVNENÁ SUMA: 29998208 €]

Projekt má prispieť k zosúladeniu rodinného a pracovného života, k zlepšeniu prístupu k službám starostlivosti o malé deti a v neposlednom rade k zlepšeniu príjmovej situácie rodín. Projekt sa realizuje v Bratislavskom kraji a jeho hlavnou aktivitou je poskytovanie príspevku na starostlivosť o dieťa. Služby starostlivosti o deti podporujú zamestnanosť rodičov, keďže umožňujú ich návrat do pracovného procesu. V konečnom dôsledku to prispieva k zlepšeniu príjmovej situácie a materiálnych podmienok, v ktorých dieťa vyrastá.

4. Projekty zamerané na zlepšenie zamestnatelosti vybraných skupín obyvateľov

Zamestnanie je považované za kľúčový prvok ochrany proti chudobe, o čom svedčí aj veľké množstvo európskych projektov zameraných na opatrenia vedúce k zvýšeniu šancí na zamestnanie osôb. Dôraz je kladený predovšetkým na ohrozené skupiny, akými sú dlhodobo nezamestnaní, nezamestnaní s nízkou úrovňou dosiahnutého vzdelania, mladí nezamestnaní (absolventi) alebo nezamestnaní vo vyššom veku. Základné údaje o projektoch je možné nájsť napr. na webových stránkach Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny. Zároveň je možné domnievať sa, že po ukončení programového obdobia 2014 – 2020 vzniknú analýzy efektívnosti mnohých z týchto projektov. Podrobnejšia charakteristika a sumarizácia by si zaslúžila významne viac priestoru ako pár riadkov, a tak sa tejto skupine projektov detailnejšie venovať nebudem.

Záverom: „*Funguje to?* *Nefunguje to?*“

Európska únia si existenciu problému chudoby a jej dôsledkov uvedomuje a zodpovedá tomu aj nastavenie politík zameraných na boj s chudobou. Z opisu vybraných projektov je zrejmé, že aj v podmienkach SR bola v aktuálnom programovom období nasmerovaná veľká časť prostriedkov do oblastí, ktoré by mali prispieť k riešeniu problémov chudoby, príp. k zmierneniu jej dôsledkov. Mnohé z aktivít podporených v rámci uvedených národných projektov zohľadňovali odporúčania odborníkov pôsobiacich v príslušných oblastiach.

Hodnotenie užitočnosti konkrétnych projektov a efektívnosti vynaložených prostriedkov považujem za veľmi náročnú úlohu. Jednoduché hodnotenie úspešnosti projektu sa často obmedzuje na porovnanie plánovaných merateľných ukazovateľov výstupov projektu s reálne dosiahnutým stavom. Reálny prínos projektu je ale potrebné hodnotiť s ohľadom na korene problému: Koľkým nezamestnaným mentorovanie v rámci projektu reálne pomohlo nájsť si prácu? Koľkí z týchto ľudí si prácu dlhodobo udržali? Koľko z detí z marginalizovaných komunít vyštudovalo strednú školu? Koľko z nich pokračovalo v štúdiu na VŠ?

Dostať odpovede na tieto otázky je veľmi náročné a vyžaduje si vynaloženie ďalších zdrojov. Napríklad, hodnotenie efektívnosti projektov ESF zameraných na Rómov na Slovensku v programovom období 2007 – 2012 bolo aj predmetom skúmania Rozvojového programu OSN⁴³. Autori poukázali na náročnosť a viaceré problematické oblasti súvisiace s takýmto hodnotením.

Dôležitú úlohu v procesoch zmierňovania chudoby zohrávame aj my, bežní občania. Úspech riešenia problému chudoby v spoločnosti je vo veľkej miere podmienený ústretovosťou a porozumením problému z našej strany.

Komplexné riešenie problému chudoby si v prvom rade vyžaduje veľa času a investícií. Potrebné intervencie je nevyhnutné realizovať vo viacerých oblastiach súčasne. Nemôžeme očakávať, že ľudia bez určitého minimálneho štandardu bývania budú meniť svoje zaužívané vzorce správania. Ak deti nemajú v domácnostiach vytvorené vhodné podmienky na štúdium, nemôžeme očakávať, že štúdiu budú prikladať veľký význam. To následne determinuje ich uplatnenie na trhu práce.

Problémom je aj to, že nástroje na riešenie problémov chudoby prijímame bez ich predchádzajúceho otestovania. Keď niečo zafunguje v podobných prípadoch v zahraničí, nemusí to nutne znamenať, že sa úspech dostaví aj u nás. Často je vopred náročné odhadnúť, akým spôsobom ľudia na navrhnuté podnety zareagujú. Preto je v zahraničí bežné, že intervencie sa najskôr odskúšajú v malom rozsahu (formou pilotných štúdií) a až následne sa implementujú plošne. Tu vidím potenciál aj pre inštitúcie na Slovensku – pilotne odskúšať alternatívne intervencie, vybrať tie, ktoré sa javia ako najlepšie a následne nastaviť parametre programov.

Najkritickejší stav je v prípade ľudí žijúcich v marginalizovaných rómskych komunitách, kde dochádza k viacnásobným znevýhodneniam a reprodukcii chudoby. Dlhodobý charakter problému si vyžaduje prijímanie stratégií, ktoré predpokladajú, že celý proces potrvá niekoľko (veľa) rokov. Marginalizovaným skupinám pomôže, ak sa k ich problémom postavia zhodne všetci kľúčoví hráči, primárne politici (v ideálnom prípade bez ohľadu na politickú príslušnosť), predstavitelia štátnej správy aj samosprávy.

Svoju úlohu v celom procese ale zohrávajú aj „malí“ hráči – teda my, bežní občania. Úspech riešenia problému chudoby v spoločnosti je vo veľkej miere podmienený aj ústretovosťou a porozumením problému zo strany strednej/vyššej triedy. Špeciálne to platí v prípade akceptácie chudobných na okraji

spoločnosti – žijúcich v marginalizovaných komunitách. Dôležité je preto podporovať antidiskriminačné a inkluzívne programy, ktoré povedú k búraníu negatívnych stereotypov o menšinách a k následným zmenám vo vnímaní menšín väčšinovým obyvateľstvom.

Podiel zodpovednosti na aktuálnom stave má aj negatívny obraz, aký o menšinách podávajú viaceré médiá⁴⁴. Svoju časť viny nesú aj politici (či už z radov koalície alebo opozície), ktorí nemajú, okrem iného, problém príslušníkov menšín verejne označovať hanlivými výrazmi. Jeden poslanec bol dokonca za svoje rasistické výroky právoplatne odsúdený. Môžeme očakávať, že ľudia budú tolerantní k menšinám, keď osoby na najvyšších priečkach spoločenského rebríčka vnucujú verejnosti svoje rasistické postoje prostredníctvom médií? Keďže etnická neznášanlivosť sa medzi ľuďmi ľahko šíri⁴⁵, takéto vyjadrenia sú obzvlášť nebezpečné a určite neprospievajú k zmierňovaniu napätia v spoločnosti. V konečnom dôsledku to len prispieva k prehľbovaniu negatívnych stereotypov a k zhoršovaniu už aj tak zlej životnej situácie týchto ľudí.

Referencie

- 1 Želinský, T.: Chudoba a deprivácia na Slovensku: Metodologické aspekty a empiria. Košice: Equilibria, 2014.
- 2 Andress, H.-J.; Lohmann, H. (Eds.): The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization. Cheltenham: Edward Elgar, 2008.
- 3 Mincer, J. A.: Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy* 1958, 66(4):281–302.
- 4 Mani, A.; Mullainathan, S.; Shafir, E.; Zhao, J.: Poverty impedes cognitive function. *Science* 2013, 341(6149):976–980.
- 5 Shah, A. K.; Mullainathan, S.; Shafir, E.: Some consequences of having too little. *Science* 2012, 338(6107):682–685.
- 6 Shafir, E.; Mullainathan, S.: Scarcity: Why Having Too Little Means So Much. New York: Times Books and Henry Holt and Company, 2013.
- 7 Bernheim, B. D.; Ray, D.; Yeltekin, S.: Poverty and self-control. *Econometrica* 2015, 83(5):1877–1911.
- 8 Chetty, R.; Hendren, N.; Katz, L. F.: The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children: New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment. *American Economic Review* 2016, 106(4):855–902.
- 9 Carvalho, L. S.; Meier, S.; Wang, S. W.: Poverty and economic decisionmaking: Evidence from changes in financial resources at payday. *American Economic Review* 2016, 106(2):260–284.
- 10 Haushofer, J.; Fehr, E.: On the psychology of poverty. *Science* 2014, 344(6186):862–867.
- 11 Henrich, J.; Ensminger, J.: Theoretical Foundations: The Coevolution of Social Norms, Intrinsic Motivation, Markets, and the Institutions of Complex Societies. In: J. Ensminger, J. Henrich (Eds.): *Experimenting with Social Norms: Fairness and Punishment in Cross-Cultural Perspective*. Russell Sage Foundation, 2014. pp. 19–44.
- 12 Collier, P.: The Cultural Foundations of Economic Failure: A Conceptual Toolkit. *Journal of Economic Behavior & Organization* 2016, 126:5–24.
- 13 Fahey, T.: The Case for an EU-wide Measure of Poverty. *European Sociological Review* 2007, 23(1):35–47.
- 14 Želinský, T.; Mysíková, M.; Ng, J.: Choosing an optimal material deprivation indicator threshold. *Applied Economics Letters* 2020, forthcoming.

- 15 Guio, A.-C. et al.: Towards an EU measure of child deprivation. *Child Indicators Research* 2018, 11(3):835–860.
- 16 Vecchi, J.; Želinský, T.: Behavioural challenges of minorities: Social identity and role models. *PLoS ONE* 2019, 14(7): e0220010.
- 17 Európska únia: Special Eurobarometer 493: Discrimination in the European Union. Európska komisia, Directorate-General for communication, 2019.
- 18 FRA: Second European Union minorities and discrimination survey: Main results. Vienna, Austria: European Union Agency for Fundamental Rights, 2017.
- 19 Inštitút finančnej politiky: Bez práce nie sú koláče: Komentár k analýze Unemployment in Slovakia. [IFP Policy paper 30]. Bratislava: Inštitút finančnej politiky, 2014.
- 20 Bartoš V.; Bauer, M.; Chytilová, J.; Matějka F.: Attention discrimination: Theory and field experiments with monitoring information acquisition. *American Economic Review* 2016, 106(6):1437–1475.
- 21 Podolinská T.: Roma in Slovakia—silent and invisible minority (Social networking and pastoral pentecostal discourse as a case of giving voice and positive visibility). *Slovenský národopis/Slovak Ethnology* 2017, 65(2):135–157.
- 22 OECD: Doing Better for Children. Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Development, 2009.
- 23 OECD: Poor children in rich countries: Why we need policy action. [Policy brief on child well-being.] Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Development, 2018.
- 24 Fiszbein, A.; Schady, N. R.: Conditional Cash Transfers. Washington DC: The World Bank, 2009.
- 25 Schleicher, A.: Helping our Youngest to Learn and Grow: Policies for Early Learning, International Summit on the Teaching Profession. Paris: OECD Publishing, 2019.
- 26 OECD: Enhancing child well-being to promote inclusive growth. [DELSA/ELSA(2016)7/REV1]. Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Development, 2016.
- 27 Páleník, V.; Páleník, M.; Oravcová, I.: Inkluzívne zamestnávanie. Bratislava: Inštitút zamestnanosti, 2013.
- 28 Varsík, S.: Držím ti miesto: Analýza kapacít materských škôl pre 5-ročné deti [Komentár 2/2019]. Bratislava: Inštitút vzdelávacej politiky, Ministerstvo školstva, vedy, výskumu, a športu SR, 2019.
- 29 <https://www.communitiesthatcare.org.au/communities-children> [navštívené: 14. 2. 2020]

- 30 <https://www.nidirect.gov.uk/articles/sure-start-services> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 31 <https://pacthawaii.org/> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 32 <https://www.acf.hhs.gov/ohs> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 33 napr. <http://aboriginalheadstart.com/>; <https://www.ahsabc.com/> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 34 <https://www.earlystart.co.nz/> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 35 <http://www.bigbrothersbigsisters.org.au/> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 36 Európska komisia: Európa 2020 Stratégia na zabezpečenie inteligentného, udržateľného a inkluzívneho rastu [Oznámenie Komisie KOM(2010) 2020]. Brusel: Európska komisia, 2010.
- 37 <https://www.minv.sk/?narodny-projekt-prim-projekt-inkluzie-v-materskych-skolach> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 38 <http://npsov.mpc-edu.sk/o-nas> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 39 Alberty, L.: Národný projekt Škola otvorená všetkým: Záverečná evalvačná správa národného projektu Škola otvorená všetkým. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum, 2019.
- 40 <https://www.itms2014.sk/schvalena-zonfp?id=af61527f-337c-43e0-8955-635765fb7225> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 41 <https://www.itms2014.sk/projekt?id=785f50ae-8ce0-4565-9ef4-6e5afffb20a5> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 42 <https://www.itms2014.sk/projekt?id=469678ba-fd82-4bb0-8eec-c400b8c36e35> [navštívené: 14. 2. 2020]
- 43 Hurrle, J. et al.: Nejasný výsledok: Pomohli projekty Európskeho sociálneho fondu Rómom na Slovensku? Zistenia z analýzy projektov v rámci OP Zamestnanosť a sociálna inklúzia v programovom období 2007 – 2013. Bratislava: Regionálne centrum Rozvojového programu OSN (UNDP) Pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov v Bratislave, 2012.
- 44 Horváthová, A.; Kováčová, L.; Rigová, E.; Miškolci, J.: Mediálne zobrazovanie rómskej menšiny a opatrení zameraných na ich začlenenie na Slovensku: Mediálna analýza. Bratislava: Inštitút pre dobre spravovanú spoločnosť a Romano kher – Rómsky dom, 2017.
- 45 Bauer, M.; Cahlíková, J.; Chytilová, J.; Želinský, T.: Social contagion of ethnic hostility. Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS) 2018, 115(19):4881–4886.

Tomáš Želinský

pôsobí ako docent Ekonomickej fakulty Technickej univerzity v Košiciach a ako vedecký pracovník Sociologického ústavu Akadémie vied ČR. Vo svojom výskume sa zaoberá otázkami merania chudoby a správaním sa chudobných, a to predovšetkým so zameraním sa na ľudí žijúcich v marginalizovaných rómskych komunitách. S tým súvisí aj časť jeho výskumu, v ktorej sa venuje otázkam vnímania menšín zo strany majoritného obyvateľstva. Počas svojho pôsobenia na Ekonomickej fakulte absolvoval zahraničné výskumné pobyty na inštitúciách ako Durham University (Veľká Británia), Monash University (Austrália), The University of Melbourne (Austrália), CERGE-EI (Česko) alebo Wirtschaftsuniversität Wien (Rakúsko). Výsledky jeho výskumnej práce boli publikované vo viacerých domácich a zahraničných vedeckých časopisoch, napr. Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA (PNAS), Social Indicators Research, Applied Economics Letters, Plos One.

Aká budúcnosť čaká deti z domácností ohrozených chudobou?

vydavateľ: Technická univerzita v Košiciach

1. vydanie, 2020

náklad: 200 ks

autor: doc. Ing. Tomáš Želinský, PhD.

jazykový korektor: Mgr. Henrieta Kožaríková, PhD.

grafický dizajn a obálka: Katkat, Katarína Rybnická

počet strán: 42

tlač: Univerzitná knižnica TUKE

ISBN 978-80-553-3527-8

Výstupy projektu reprezentujú výlučne názory autorov.

Európska komisia nezodpovedá za akékoľvek použitie informácií obsiahnutých vo výstupoch tohto projektu.

Opatrenie je spolufinancované
Európskou úniou